

Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України
Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації
використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій
Історико-культурна асоціація “Україна-Туреччина”
Ніжинська міська рада

**НОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

**Збірник
наукових статей**

Присвячується 400-річчю заснування
Ніжинського реєстрового козацького полку
та 395-річчю надання Ніжину
Магдебурзького права

Випуск 29

Ніжин 2020

Рекомендовано до друку

Вченою радою

Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського

(протокол № 2 від 25 серпня 2020 р.)

Науково-методичною радою

Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації
та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій

(протокол № 3 від 26 серпня 2020 р.)

Редакційна колегія:

Титова О.М. (відповідальний редактор)

Біляєва С.О., Виноградська Л.І., Гоменюк В.М., Зозуля С.Ю.,

Івакін В.Г., Ніка О.І., Федорин М.О.

Адреса редакції:

01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19,
тел./ф.: (044)280-78-79; e-mail: utopik@gmail.com

Джерела та література

1. Алеппский Павел. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиакономом Павлом Алеппским. Перевод с арабского Г. Муркоса (по рукописи Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел). Выпуск второй (от Днестра до Москвы). М.: изд. Университетской типографии, Страстной бульвар, 1897. 202 с.
2. Зоценко В.Н., Сухобоков О.В., Черняков И.Т. Свинцовая плита с клеймами XVII в. из Путивля // Путивльський краєзнавчий збірник. Суми: вид. Університетська книга, 2010. Вип. 6. С. 88-95.
3. Ключаров А. Материалы для истории Курской епархии. Глинская Рождество-Богородицкая пустынь (приложение к Курским епархиальным ведомостям). Время происхождения и первоначальная история Глинской Рождество-Богородицкой пустыни // Путивльський краєзнавчий збірник. Суми: вид. Університетська книга, 2010. Вип. 6. С. 172-245.
4. Подольский Р.П. Материалы к истории архитектуры старых промышленных зданий в России XVII—XVIII вв. // Проблемы архитектуры: Сборник материалов. М.: издательство Всесоюзной Академии архитектуры, 1936. Том I, книга 2. С. 171 - 214.
5. Рыбаков Б.О. Отчет Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР о работах в г. Путивле в 1965 г. // НА ІА НАН України. 1965/58. 14 с., 20 іл.
6. Сухобоков О.В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979-1981 гг. // НА ІА НАНУ Ф.е. 1981/2. № 9906-9909. 99 с.
7. Сухобоков О.В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований). Путивль, 1990. 152 с.
8. Riksarkivet. Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма.
Режим доступу: <https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R0001#?C=&m=&s=&cv=&hywh=6252%2C5052%2C30662C1727> .

Андрій Чекановський (Київ)

молодший науковий співробітник

Інституту археології НАН України,

науковий співробітник

Музею історії Десятинної церкви

Дрібна керамічна пластика XVII–XVIII ст. з досліджень
Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря
і прилеглих територій у 1996–1999 рр.

Під час досліджень на території київського Михайлівського Золотоверхого монастиря і прилеглих ділянок (Софійська і Михайлівська площі, Володимирський проїзд) у 1996–1999 рр. були виявлені предмети дрібної керамічної пластики XVII–XVIII ст.: керамічні люльки для куріння тютюну та фрагменти глиняних іграшок. Деякі знахідки були виявлені у заповненнях об'єктів, які можна продатувати. Завдяки активному дослідженню археологічних пам'яток раннього модерного часу для цих артефактів наразі є аналоги з різних місць в Україні

Люльки у вигляді зігнутих трубок з поверхнею, вкритою канелюрами, є одним з найпоширеніших типів цих виробів у Києві і в Середньому Подніпров'ї загалом. Дві такі люльки були знайдені на території Михайлівського Золотоверхого монастиря у заповненні печі XVII ст. в шурфі 4 у 1998 р. Шурф знаходи-

вся у 22 м на південний захід від північного кута корпусу хористів та в 62 м на схід від східного рогу Варваринського корпусу (Рис. 1.1). Піч датовано за стратиграфічними спостереженнями, керамікою і монетою 60-х рр. XVII ст. Люльки виготовлені у двостулковій формі, якою сформовано і декоративний рельєф поверхні. Одна з люльок виготовлена за допомогою добре детальної форми. Канелюри виконані у вигляді косички (шнурка). По бокових сторонах між канелюрами знаходиться ряд маленьких рельєфних розеток. Кожна розетка – це два кільця одне в іншому. На зовнішніх кільцях є дрібні радіальні рисочки. Цей декоративний елемент нагадує маленьку стилізовану квітку. Під вінцем і на відростку для чубука канелюри закінчувалися поясами рисочок, нанесеними коліщатим штампом навколо виробу. Друга люлька належить до того ж різновиду і має такий же декор, але дрібні деталі майже не розрізняються (Рис. 1.2). Вірогідно, штамп-форма, за допомогою якої її зробили, була гіршої якості або зношена. Ще дві люльки, оздоблені канелюрами-косичками і поясами від зубчастого штампу, знайдені під час досліджень на Софійській і Михайлівській площах. Обидва вироби між канелюрами мали ряд мініатюрних розеток. У люльки із Софійського майдану вони були у вигляді квіточок з пелюстками (Рис. 1.3), а у люльки з Михайлівської площі – у вигляді кільця (Рис. 1.4). Люлька із Софійської площі виявлена у південно-західній частині площі посеред залишків фундаментів XVIII ст. під час дослідження заповнення заглибленої частини об'єкта з матеріалами другої половини XVII – середини XVIII ст. і монетою – прибалтійським солідом середини XVII ст. Канелюри на поверхні люльки завершуються на відростку-тулійці перед пояском, виконаним зубчастим коліщатком. Він відокремлює канелюри від потовщеного закінчення-муфти, в який вставлявся чубук. Потовщення має бороздку-заглиблення ближче до краю. Розмір люльки: 3,8 x 3,1 см. В цьому ж об'єкті був виявлений ще один фрагмент краю відростка-тулійки, за яким неможливо встановити фасон люльки (Рис. 3.6).

На Михайлівській площі люлька, яка належить до типу люльок, прикрашених канелюрним рельєфом, була знайдена поблизу початку Трьохсвятительської вулиці під час дослідження залишків дерев'яної споруди. У люльки зберігся відросток-тулійка і частина чашечки (Рис. 1.4). Розмір фрагмента: 3,5 x 3 см. Оздоблення виконано під час формування люльки у двостулковій прес-формі. Особливістю люльки є те, що нижню частину чашечки і відросток покривають канелюри, які не з'єднані з канелюрами стінок верхньої частини чашечки. Подібну особливість мали вироби, знайдені у Батурині (Рис. 1.6) [6, 333] і Старокостянтиніві (Рис. 1.5) [1, 2002, 23]. У люльки з Михайлівської площі внизу чашечки для тютюну канелюри гладенькі, зверху – рельєфні. Поясок, виконаний зубчастим коліщатком навколо відростка, відокремлює канелюри від потовщеного закінчення люльки навколо отвору для чубука («муфти»). Потовщення має неглибоке кільцеве заглиблення ближче до краю. Разом з люлькою у заповненні споруди були виявлені фрагменти керамічного посуду, кахлів, скляних віконниць, за якими комплекс можна датувати XVIII ст.

Люльки цього фасону були поширені в середині XVII ст. – на початку XVIII ст. Відомі вироби як з канелюрами-косичками, так і з гладкими. Кільця-розетки між канелюрами бувають не на всіх люльках цього фасону. Під час досліджень у київському урочищі Гончарі-Кожум'яки канелюрні люльки знайдені в розко-

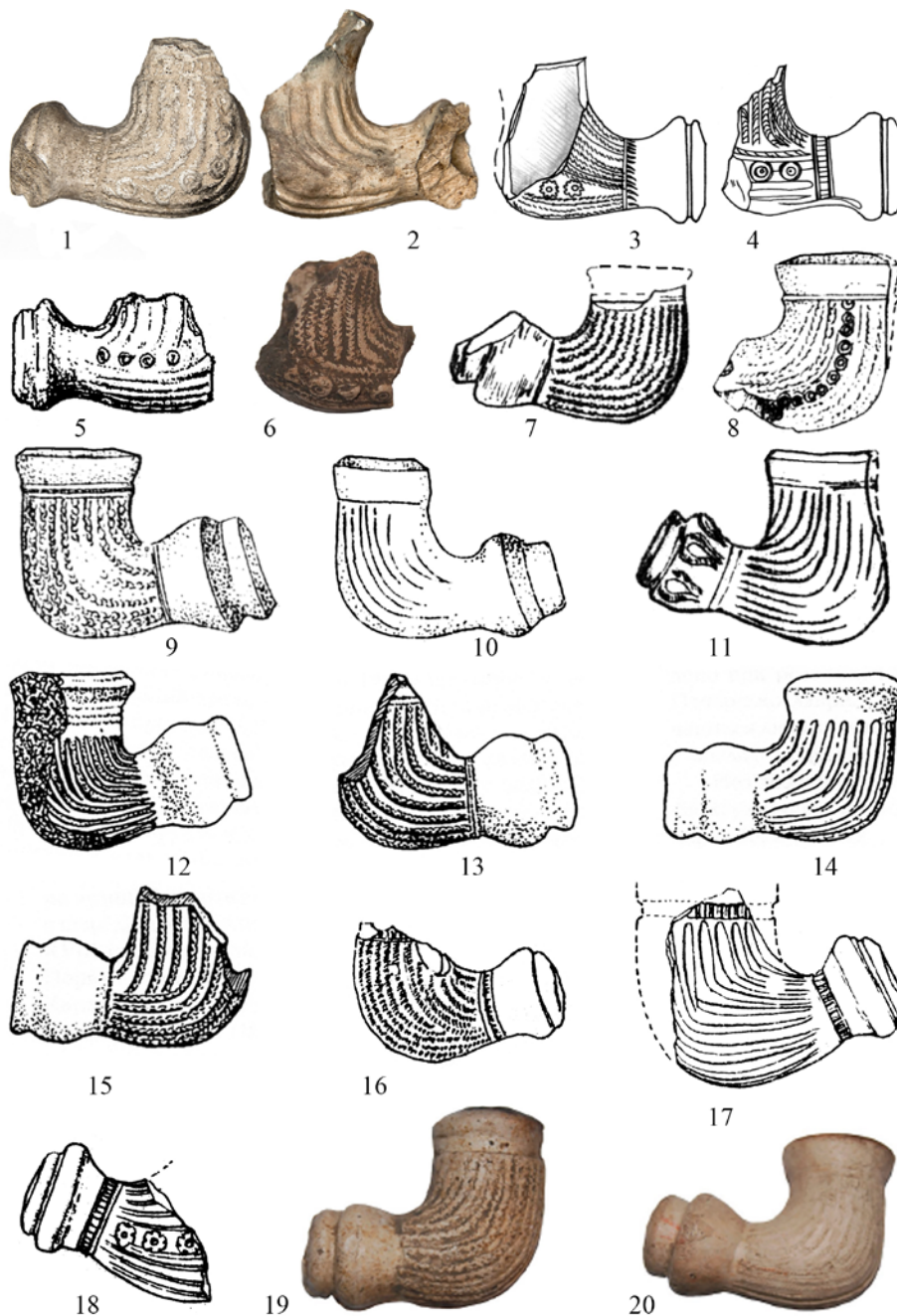

Рис. 1. Люльки, оздоблені канелюрами: 1.1, 1.2 – Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир; 1.3 – Київ, Софійська пл.; 1.4 - Київ, Михайлівська пл.; 1.5 – Старокостянтинів; 1.6 – Батурин, рів цитаделі; 1.7 – Київ, вул. Воздвиженська 45–47; 1.8, 1.9, 1.10, 1.11 – Київ, вул. Гончарна, розкоп 14; 1.12, 1.13, 1.14, 1.15 - Київ, вул. Воздвиженська, 41–43; 1.16 - Чигирин, бастион Дорошенка; 1.17, 1.18 - Київ, біля ц-ви Спаса на Берестовому ; 1.19, 1.20 – Батурин, територія фортеці.

пах на вул. Воздвиженській, 41–43 (1987 р.) (Рис. 1.12, 1.13, 1.14, 1.15) [9, 102] і на вул. Воздвиженській, 45–47 (1992 р.). Вони мали простіший декор – без поясків рисочок від коліщатого штампа і кілець-розеток (Рис. 1.7). Ці люльки датуються другою половиною XVII ст. [8, 116]. На розкопі 14 на вул. Гончарній (1992 р.) були знайдені канелюрні люльки з різноманітним оздобленням: з канелюрами-косичками; з кільцями-розетками; з пелюсткоподібним орнаментом на потовщеному закінченні відростка-тулійки (Рис. 1.8, 1.9, 1.11), вкриті зеленою поливою (Рис. 1.10). Ці знахідки датовані другою половиною XVII – початком XVIII ст. [8, 119]. Добре датованими можна вважати знахідки з бастіону Дорошенка в Чигирині (зруйнований у 1678 р.). Серед них також є люлька з канелюрами-косичками, пояском із зубчиками на відростку, без розеток (Рис. 1.16) [10, 165]. Біля церкви Спаса на Берестовому у 1989 р. під фортечним валом початку XVIII ст. у заповненні будівлі були виявлені два фрагменти білоглиняних канелюрних люльок [2, 94–95]. Один з них – відросток-тулійка, мав гладкі канелюри, пояс чітко формованих мініатюрних квіток-розеток і поясок зубчастого штампу (Рис. 1.18). Другий фрагмент має гладкі канелюри і пояски зубчастого штампу на відростку і під вінцем (Рис. 1.17). Під час досліджень Батурина прості канелюрні люльки без розеток і зубчастого штампу виявлені під час розкопок на території фортеці і цитаделі. Канелюри у них мають вигляд «косички» (Рис. 1.19, 1.20, 2.1, 2.2, 2.3) [6, 331, 333, рис. 129: 1–3, рис. 131: 4, 6]. У тих же місцях, а також у ровах цитаделі і фортеці та на Гончарівці знайдені люльки з гладкими канелюрами, без поясків зубчастого штампу (Рис. 2.3, 2.4, 2.5) [6, 332, рис. 130: 1, 3, 4]. Одна з таких люльок має потовщення на краю відростка, оздоблене об'ємними «пелюстками» (Рис. 2.6) [6, 333, рис. 131: 5]. З території фортеці походить задимлена люлька з гладкими канелюрами, рядом розеток-кружечків і поясками зубчастого штампу (Рис. 2.7) [6, 332, рис. 130: 5]. Інший фрагмент має особливості розташування канелюрів такі самі, як і знахідки з Михайлівської площі [6, 332, рис. 131: 4]. Бокові канелюри на поверхні чашечки спускаються до середини її висоти, а не продовжуються до муфтоподібного потовщення на кінці відростка (Рис. 1.6). Звертаємо увагу, що у батуринській колекції люльок є ще інші повні аналоги за оздобленням до люльок з Києва. Батуринські знахідки датуються другою половиною XVII – самим початком XVIII ст.

Можливо, гладкі канелюри на поверхні люльки можуть бути як відбитком відповідної моделі форми-штампу, так і наслідком його меншої якості щодо деталізації. Висловлюємо припущення, що форми-штампи могли робити, використовуючи готові люльки як моделі. Зрозуміло, що чіткість деталювання при цьому буде значно гірша. На готовому виробі будуть лише натяки на «косички» і «розетки-квітки». Такі люльки з нечітким рельєфом були виявлені в Києві під час розкопок на вул. Кирилівській, 37 (Рис. 2.8, 2.9), де неподалік було їхнє місце виробництва (зафіксовано уламки напівфабрикатів посуду і деталі підставки для сушіння люльок) [4, 43–45]. Це може стосуватися люльок, на яких відштамповані деталі нечіткі, «розпливаються».

У 1998 р. на Софійському майдані у тому ж об'єкті, де знайшли канелюрну люльку, була виявлена білоглиняна бутіноподібна люлька (Рис. 2.10). Нижня частина її чашечки для тютюну поділена ритованими лініями на сектори-«пелюстки». В кожній «пелюстці» містяться штамповані елементи: овалоподібне заглиблення із

сітчастим орнаментом і точка. Середня частина чашечки вкрита горизонтальними поясами зубчастого штампугу і точок. Вінця і відросток не збереглися. Схожа люлька знайдена в Києві під час досліджень перед будівництвом Житнього критого ринку (Рис. 2.11) [9, 102, рис. 1: 11], а ще одна є в колекції Зінківського народного історичного музею на Полтавщині (Рис. 2.12) [5, 82, рис. 36]. Люлька другої половини XVII ст. з розкопок в Києві на вул. Воздвиженській, 45–47 має трохи інші пропорції і «пелюстки» без штампугу (Рис. 2.13) [8, 116]. Дуже близьким аналогом до знахідки з Софійської площі є фрагмент люльки з території фортеці у Батурині (Рис. 2.14) [6, 334, рис. 132: 1]. Як і більшість батуринських люльок вона датується другою половиною XVII – самим початком XVIII ст.

Під час археологічного нагляду за будівельними роботами на Софійській площі було виявлено ще два фрагменти люльок. Маленька білоглиняна люлька з бутоноподібною чашечкою (Рис. 2.16) і фрагмент глиняного чубука від люльки «голландського» типу (Рис. 2.15) знайдено в шурфі, закладеному у заповненні залишків споруди з матеріалами середини – другої половини XVIII ст. Вона знаходилася у 15–20 м від будинку по вул. Володимирській, 15, між ним і пам'ятником Б. Хмельницькому. Люльки «голландського» типу на Подніпров'ї в цілому і в Києві зокрема є дуже рідкісною знахідкою. Невелика кількість цих виробів була знайдена під час досліджень Поштової площі в Києві. Виявлені вони і під час дослідження Батурина. Фрагмент чашечки і мундшуків знайдено при розкопках на вартівні Гончарівці (2012-2013 рр.), уламки мундшуків – при розкопках флігеля там же (2009 р.), два фрагменти походять з території фортеці [6, 329, рис. 127]. Вартівня на Гончарівці датована початком XVIII ст.

Бутоноподібна люлька із зачистки 4 на Софійському майдані мала на чашечці для тютюну пелюстки, сформовані рельєфними лініями, два ритовані пояски на відростку. З'єднання об'ємів відростка і чашечки підкреслене ритованими лініями з рядами точок (Рис. 2.16). Вони сходяться на стороні чашечки, протилежній чубуку, утворюючи гострий кут. Край відростка-тулійки потовщений («муфта») з уступом у бік отвору для чубука. З протилежної сторони перед потовщенням по окружності поверхні відростка прокреслено дві заглиблені лінії. Розмір люльки: 4,5 х 2,4 см. Ця люлька належить до поширеного різновиду. Схожа білоглиняна люлька була виявлена в 1992 р. на вул. Гончарній на розкопі 14 (Рис. 2.17) [8, 117-118, рис. 1: 9]. Ще одна походить із Замкової гори (Рис. 2.18) [9, 102, рис. 1: 9]. Як аналог, можна навести фрагментовану світлоглиняну люльку з Меджибізької фортеці (знахідка 2015 р.) (Рис. 2.19), там само у 2007 р. знайшли світлоглиняну люльку, вкриту зелено-жовто-коричневою поливою (Рис. 2.20) [11, 272, рис. 2: 2, 4]. Ця люлька має рельєф «пелюсток» на чашечці, дуже схожий на орнаментацию люльки із Софійської площі. Під час розкопок на Гончарівці поблизу Батурина знайдено бутоноподібну люльку початку XVIII ст. з «пелюстками», вкриту зеленою поливою (Рис. 2.21) [6, 332, рис. 132: 2].

На території Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1998 р. у траншеї 1 в ямі 5 була виявлена білоглиняна горщикоподібна люлька (Рис. 3.1). Траншея проходила паралельно трапезній церкві Іоанна Богослова на відстані 13 м від неї з південно-східної сторони. Яма відноситься до XVII–XVIII ст. Розмір люльки: 4,7 х 4,2 см. Люлька виготовлена у двостулковій формі. Відросток-тулійка направлений під гострим кутом до чашечки. Він має конусоподібне по-

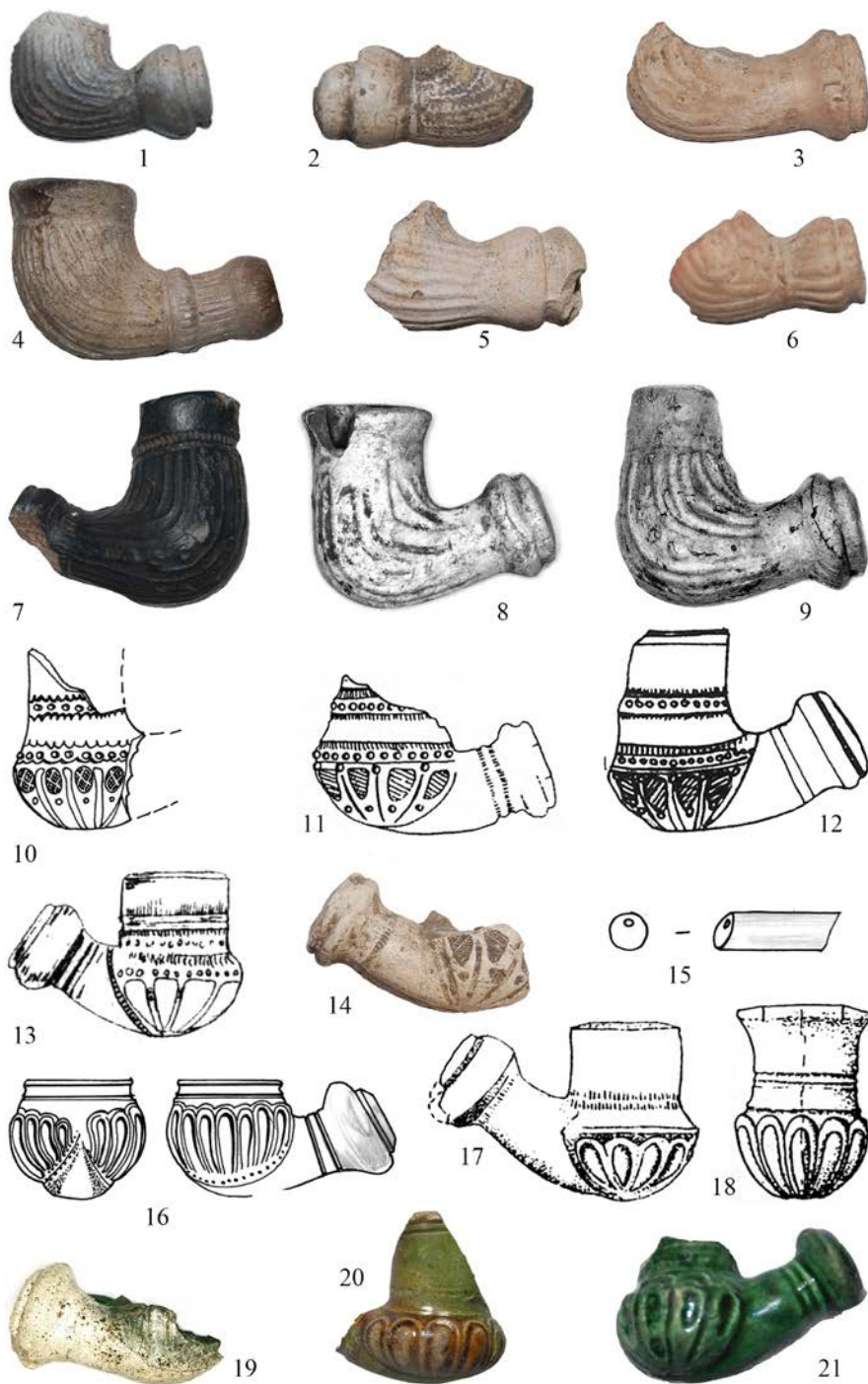

Рис. 2. Люльки, оздоблені канелюрами, фр-т «голландської» люльки і бутоноподібні люльки: 2.1,2.5 – Батурин, цитадель; 2.2,2.6 – Батурин, рів цитаделі; 2.3,2.7,2.14 – Батурин, територія фортеці; 2.4,2.11 – Батурин, Гончарівка; 2.8,2.9 – м. Київ, вул. Кирилівська, 37; 2.10,2.16 – Київ, Софійськапл.; 2.11 – Київ, Житній ринок; 2.12 – Зінківський народний історичний музей; 2.13 – Київ, вул. Воздвиженська; 45–47; 2.15 – мундштук «голландської люльки» Київ, Софійська пл.; 2.17 – Київ, вул. Гончарна, розкоп 14; 2.18 – Київ, Замкова гора; 2.19,2.20 – Меджибізька фортеця.

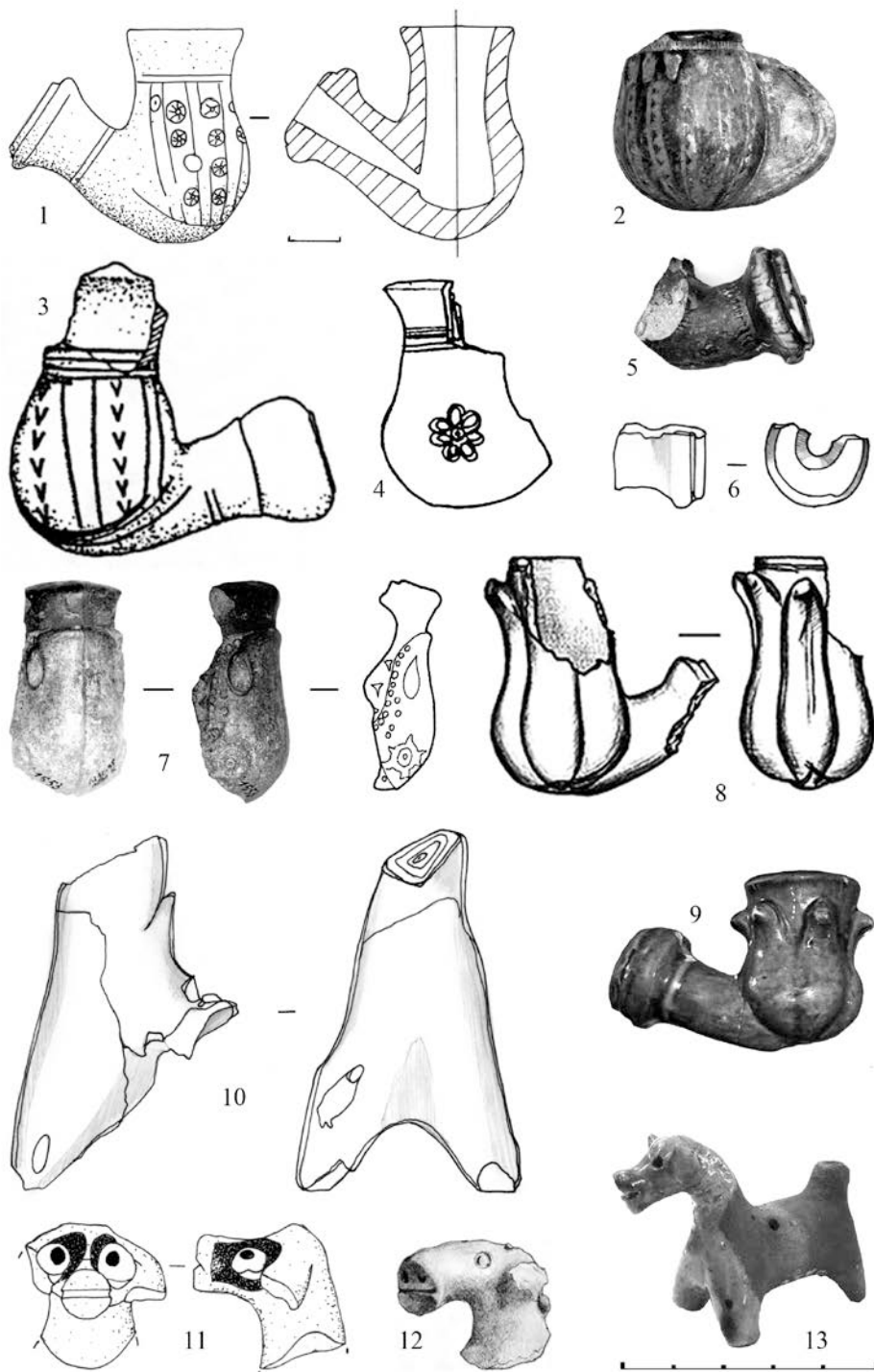

Рис. 3. Глечикоподібні люльки та іграшки: 3.1,3.5,3.7 – Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир; 3.2 – Батурин, цитадель; 3.3 – Київ, вул. Воздвиженська, 43; 3.4 – Лубни; 3.8 – Азов, фортеця Азак; 3.9 – Батурин, фортеця; 3.6,3.10 – Київ, Софійська пл.; 3.11 – Київ, Михайлівська пл.; 3.12 – Київ, вул. Десятинна; 3.13 – Київ, Національний музей історії України.

товщення з уступчиком на торці зі сторони отвору для чубука. Найтонше місце відростка-тулійки біля чашечки підкреслено прокресленими навколо нього по поверхні двома лініями. Найтонший діаметр чашечки для тютюну знаходиться у верхній частині приблизно на чверть її висоти (близько 1 см) нижче краю вінця. Місце підкреслене двома лініями-бороздами навколо чашечки. Нижче поверхня чашечки розділена вертикальними лініями на пояски. На них розміщено один під одним 3–4 кружечки із секторами («квітки»). Форма, оздоблення і пропорції люльки більше характерні для люльок XVIII ст., але її розмір порівняно невеликий, що притаманно виробам XVII ст. За зовнішнім обрисом аналогом цієї знахідки може бути люлька з Гончарів-Кожум'яків (розкоп 4, вул. Воздвиженська, 43) (Рис. 3.3) [9, 106, рис. 4: 6], але вона більша за розмірами. Схожий силует і розміри має люлька з Лубен на Полтавщині XVIII ст. (Рис. 3.4) [5, 69, рис. 30: 1]. Деяко подібне оздоблення чашечки виконано у люльки з цитаделі Батурина (Рис. 3.2) [6, 335, рис. 133: 1].

Відросток-тулійка малої світлоглиняної люльки з темно-сірою задимленою поверхнею (Рис. 3.5) було знайдено у будівлі 1 з траншеї 3, яка вела від західного кута корпусу хористів та проходила до станції фунікулера. За фрагментами посуду будівля датована XVIII ст. Розміри фрагмента люльки більше характерні для другої половини XVII – початку XVIII ст. Край відростка для чубука оздоблений подвійними потовщеннями («муфтою») із заглибленням між ними. Поясок зубчастим штампом нанесено безпосередньо біля потовщення. Відросток приєднувався до чашечки люльки, заходячи трохи під неї. У місці, де мала б починатися заокруглена нижня частина чашечки, частково зберігся ще один зубчастий поясок, який підкреслював місце переходу від тулійки до чашечки. Збереженої частини замало для реконструкції повної форми. Подібну форму відростка бачимо у люльок з Гончарів-Кожум'яків (розкоп 1 вул. Воздвиженська, 39, розкоп 4 Воздвиженська, 43) і люльки із Замкової гори [9, 104, рис. 2: 4, 7, 8, 10, 13].

Фрагмент чашечки глечикоподібної люльки виявили у корпусі хористів під час дослідження будівлі 3 у приміщенні 1 (Рис. 3.7). Заповнення споруди – однорідна комкоподібна щільна маса коричневого кольору. В ній знайдено кілька уламків полив'яного посуду. Будівля 3 може бути датована XVII–XVIII ст. За формою і пропорціями фрагмента чашечки люльки її можна віднести до типу глечикоподібних люльок, у яких чашечка оздоблена високими об'ємними пелюстками. На пелюстках є частина елементів орнаменту: ряди точок, штамп-розетка, листоподібний і триквествий штамп. За розмірами і оздобленням цей фрагмент можна датувати XVIII ст. Схожу форму, але значно менший розмір, мала зелена полив'яна люлька початку XVIII ст. з території фортеці у Батурині (Рис. 3.9) [6, 334, рис. 132: 5]. Ще одним аналогом, але без орнаментативних дрібних елементів, є люлька з розкопок фортеці Азак кінця XVII – першої половини XVIII ст. (Рис. 3.8) [3, 380–381, рис. 2: 8].

У ході досліджень знайдено фрагменти лише двох глиняних іграшок. Фрагмент передньої частини традиційного теракотового коника-свистунця знайшли на Софійському майдані у зачистці 4. Він не має якихось особливостей (Рис. 3.10). Цікавіша знахідка зроблена на Михайлівській площі у траншеї 3, яка перерізала заповнення рову, що входив у систему новозбудованих укріплень верхнього міста другої половини XVII ст. Фрагменти кераміки і скляних виробів з рову датова-

ні XVII–XVIII ст. В його заповненні на дні траншеї виявили голову глиняної іграшки (Рис. 3.11). Особливістю фігурки є тупий, плоский край морди і опущені вуха. Можливо, іграшка зображала собаку. Головка зі схожим формуванням морди тварини була знайдена під час розкопок Хойновського на Десятинній вулиці (Рис. 3.12) [7, табл. XVIII, рис. 129]. Ще одна ціла фігурка-свистунець з такою мордою і опущеними вухами є в колекції Національного музею історії України (Рис. 3.13). Вона виготовлена з глини червоного кольору з домішками дрібнодисперсного піску та жорстви. Випал нерівномірний. Голова, шия та передні ноги покриті поливою зеленого та коричневого кольорів. Розмір іграшки: 6,0 x 8,5 x 4,0 см. Датована вона XIX ст. Ця фігурка теж більше подібна до собаки. Свистунці, виконані не у вигляді коней, зустрічаються набагато рідше.

Знахідки люльок із досліджень Михайлівського Золотоверхого собору і на прилеглих територіях дають зразки типових фасонів київських люльок для куріння тютюну XVII–XVIII ст. Можна простежити тенденцію до збагачення способів оздоблення керамічних люльок і збільшення їхніх розмірів для XVIII ст. порівняно з попереднім часом. Цікавим спостереженням є дуже близька подібність деяких люльок до виробів, знайдених під час археологічних досліджень у Батурині. Керамічні іграшки раннього модерного часу досліджені набагато гірше. Нині їхнє вивчення перебуває на стадії класифікації фасонів виробів і способів оздоблення. Фрагмент іграшки із зображенням голови тварини, який знайдено біля Михайлівського Золотоверхого собору, має риси, що рідко зустрічаються на подібних керамічних виробках.

Джерела та література

1. Виноградська Л. Історико-археологічні дослідження на території замку Острозьких в м. Старокостянтинів Хмельницької обл. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 11. К., 2002. С. 18–24.
2. Гончар В. Керамічний посуд часів козацтва на території Печерської лаври // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Вип. 2. К., 1993. С. 91–96.
3. Гусач І. Османские курительные трубки из раскопок в крепости Азак // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 22, К., 2013. С. 379–383.
4. Івакін, Г., Чміль, Л., Чекановський, А., Івакін, В. Знахідки XVI–XVIII ст. з науково-реставраційних розкопок Київського Подолу у 2016 р. (вул. Кирилівська, 37) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 26. К., 2017. С. 37–47.
5. Коваленко О. Глиняні люльки XVII – початку XVIII ст. (за матеріалами Полтавщини). Опішне, 2008. 144 с.
6. Мироненко, Л. В. Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст. Дисертація к. і. н. Національна академія наук України. Інститут археології. К., 2017. 382 с.
7. Хойновский И. А. Раскопки великокняжеского двора древнего Киева произведенные весной 1892 г. К., 1893. 140 с.
8. Чекановський А. Люльки з розкопок 1992 р. в урочищі Гончарі-Кожум'яки в Києві // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Вип. 2. К., 1993. С. 116–119.
9. Чекановський А., Чміль Л. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі) // Українське гончарство. Книга 3, вип. 7. Опішне, 1996. С. 99–108.
10. Чекановський А. Керамічні люльки для паління тютюну з Середнього і Нижнього Подніпров'я // Наукові записки з української історії. Вип. 13. Переяслав-Хмельницький, 2002. С. 162–165.
11. Чекановський А. Знахідки люльок для куріння тютюну XVII–XVIII ст. з розкопок на Поділлі // Археологія і давня історія України. Вип. 4(29). К., 2018. С. 269–279.